

Протојереј Божидар Мијач

СВЕТЛОСТ СА КОСОВА

(„Народна књижевност Срба на Косову“, десет књига, Приштина 1980)

Издање монументалне збирке српске народне књижевности са Косова у десет свезака, једне од највећих и најлепших код нас уопште, може да побуди живи интерес како само по себи тако и у контексту последњих збивања на овоме тлу. То је добар повод да се учини и једно црквено-теолошко разматрање и анализа ове књижевности, што би, поред проучавања са других страна и интереса, употпуњавало слику о њој. До сада се феномену народног стваралаштва са стране Цркве није посвећивала особита пажња. Сматрало се, вероватно, да се црквени карактер и оријентација српске народне књижевности сами по себи разумеју, па их, можда, није требало посебно истицати. Сада то, мислим, треба истаћи и теолошки боље осветлити да се не би, можда, заборавило или, евантуално, погрешно разумело. Само, наравно, не може се радити о неком посебном црквеном својатању те књижевности, јер Црква, уроњена у народ, нема ништа своје, па ни себе саму, него и сама, суштински и мисионарски, постоји ради народа коме је упућена. Теологија у овој ствари може ићи само за тим да, посредујући бољем и аутентичнијем разумевању, допринесе њеној већој ефикасности, делотворности.

1.

Косово је предео необично богатог српског народног стваралаштва. То се доводи у везу са специјалним стицајем историјских околности српског народа у овоме крају. То је „област која је прва пала у турско ропство и најдуже трпела сву његову тежину, живела најдуже у усменој култури, чувајући своју историјску, као и исконску, наративну традицију у памћењу и казивању“ (Р. Пешић). Примивши хришћанство као свој поглед на свет, усвојивши еванђелска начела за праксу живота, народ је постао видовит за време и вечност, за лични удес и опште токове збивања. Није затворио очи пред временом које му је текло као крвава река, но је, вековима поробљен, створио литературу снажних уметничких структура, упечатљивих визија и високог етичког домета. Народ, репрезентован у своме песнику и мудрацу-рапсоду бележио је оно што је гледао, осећао и

созерцавао. Спољашње догађаје и збивања, унутарње доживљене, уобличио је у експресију снажног уметничког казивања. Формирала се силна реч, која му је у тешким временима (а која му времена нису била тешка?) постала оружје у борби за опстанак у правди и истини, као и у унутарњој слободи, која се је остваривала упркос спољашњег поробљења. Иако нежна и самилосна, саливена из флуидних и устрептаних речи, велике племенитости и духовног надахнућа, ова књижевност постала је убојита у одбрани највиших идеала. На мутном обзорју једне физичке егзистенције изаткан је блистави свет метафизичког стваралаштва.

То стваралаштво је у овом издању распоређено у девет књига (десета садржи анализе текста и информације о окупљању и записима), и то: 1. лирске песме I (календарске, божићне, вучарске, јованске, водичарске, јеремије, лазаричке, калинарске, велигданске, ђурђевске, троичанске, додолске, крстоношке, сватовске, здравице, тужбалице, верске, посленичке); 2. лирске песме II (љубавне, породичне, родољубиве); 3. приповедна епика (бајке, легенде, баладичне, новелистичке); 4. јуначке песме) из предкосовских времена, о косовском боју, о Марку Краљевићу, из покосовских времена, о хајдучима, о ускоцима, из новијих времена); 5. народне приповетке I (приче о животињама и басне, бајке, скаске и легенде; 6. народне приповетке II (новелистичке приче, шaljиве приче, анегдоте) 7. пословице; 8. народне загонетке, природа, биљке, животиње, човек, човекове потребе, кућа и ствари у њој, средства за рад, друштвени живот; 9. говорне нар. творевине (бајалице, здравице, загонетке, питалице, изреке, брзалице). Иако је овај опус доста велики он садржи само део књижевног народног блага са Косова; добар део је ушао у познату збирку Вука Караџића, а не мали део још није записан и издан, но се налази у усменом народном казивању.

Садржајни центар је, свакако, *еп о Косовској битки* (без обзира што он овде није у целини обухваћен, већ се налази у другим зборницима потпуније записан, а нарочито у Вуковом), који је на Косову настао, одакле се раширио по другим српским, а и несрпским, пределима. Из тога центра, као духовног језгра, зраче све поруке и поуке као знамен победе: истине над лажју, љубави над мржњом, добра над злом, живота над смрћу. Ово стваралаштво је, као што смо већ напоменули (и као што ћемо у разним везама још морати да наглашавамо) *инспирисано хришћанским православним погледом на свет* и из њега произлази читаво уметничко казивање. Просвећеност светосавске, односно неманићке, епохе дубоко се утиснула у свест народа и постала подлога свих сложених идеалистичких и реалистичких структура, упечатљивих визија и моралног активизма. Не треба, у овом погледу, да збуњују разне друге, па и паганске наслаге, практицистичко, па понетде и вулгарно запажање о животу, фриволно интересовање за „ситнице“ живљења: свуда тамо, у крајњој линији, просијава еванђелско светло у разним видовима и у разним околностима. Живот, уобличен у овим казивањима, није увек савршен. Иако је народ на путу врлине, грех у њему још траје. Има недостатака у породичном животу, социјалној сфери и међуљудским односима, што долази до израза и у књижевности. Постоје

ситни интереси, мале ствари, неизгледне вредности, појединости свакодневља. Али свештено је овде основ и световнога. За ову књижевност нема чисто профане зоне. Све је суштински повезано: борба за Царство Божје (које није само у оностраности, већ и у оностраности као царство слободе, правде и љубави) са акцијом у пословицама, са мудролијама о свакодневици, са комиком о трвољу живљења. Ту се васкрсна мисао распламсала у облику концентричних кругова. Епска и лирска песма, приповетка и бајка, пословица и загонетка — расту из истог идејног спектра: небеске стварности. Ове књиге су производ те велике мисли, тога погледа на свет. Хришћанска љубав према Богу и ближњима ту се зацарила. У њима се обзнајују хришћанске, а то значи и највише, општељудске, врлине: храброст, уздржљивост, мудрост, милосрђе, правда, слобода, родољубље итд. Кулминира аутентична хришћанска култура, тј. православно поимање живота и света изражено на пластично уметнички начин. Култура ових књига јесте у ствари култура речи Божје примењене и доживљене од стране Српског народа, а потом, репродуковане и упућене свима и свакоме. Народна порука је постала свенародном, тј. свељудском. Ко може да оспори узвишеност Кнежевог приволевања Царству небеском? Ко ме није брат Марко који ослобађа сужње и штити сиротињу? Није ли Милош оличење људског витештва? А шта да кажемо о тугама и носталгијама, муци и очају, јаду и болу које преживљава и савлађује сам народ, и о њему казује, али, у многоме, и као репрезентант свих народа. Опромни дијапазон ове књижевности, саздан у раскоши и спектру боја, пружајући се од пакла до раја, иде за тим да се обзнани бесмисао сваког зла и осети могућност његовог савлађивања.

2

Многи од мотива ове књижевности могу се наћи и у књижевностима из других српских крајева, па и код других народа. То је доказ да је народ овде докучивао универзалну проблематику човека и света као и доказ о узајамном утицају и асимилирању књижености разних крајева и народа. Али има и доста специфичног, скоро искључиво косовског, што се другде, у таквој обојености и заступљености, не може наћи. Поред изразитог и упечатљивог језика, који је у овим сочиненијама богат и сочан, звучан и смисаон, ово се, поред многих појединачних садржајних сижеа, односи и на њен општи карактер и физиономију. Тако на пр.: *Наглашена црквеност* (у смислу стила религиозности). Косовска књижевност је црквенија од свих сличних варијанти. Нигде нема напр. таквог обиља празничних песама (божићне, јовањске, лазаричке, ђурђевске, ускршње, илинске, тројичинске, ивањске итд.), тесно повезаних са ритмом црквене године, скоро календарских. — Потпутеност као осећање униженог поноса. Мало је изазова и пркоса, бојних поклика и агресије. Ретко севају ханџари и ретко се ломе убојита копља. Све је јако уздржано. Младост је најчешће као она Косовке девојке, песма најчешће слична тужбалици било по садржају било по тону. Веома је, у том погледу, карактеристична легенда о сестрама Лазаревим, које се после Косовске битке претварају у птице кукавице, одакле се раширила у све српске крајеве (нарочито у Црној Гори, где је постала

нарочито популарна). — Кукавица је постала отуда свеопшта и трагична српска птица. — *Есхатологизам* као сазнање о доласку последњих времена. Пролази живот и свет, односно нестаје оно што је пропадљиво у њима. Историја ураста у надисторију. Земаљске ствари, овакве какве су, представљају провизоријум у односу на вечност. За ово схватање карактеристична је песма „Зидање Дечана“, у којој се пледира за скромност и неизазовност прађевине због подложности рушењу од стране агарјана. У овоме свету је све као упрожени Дечани и све треба свести на основну опредељеност, да се постигне главни циљ коме су ствари намењене. Ово је у песми изражено веома рељефно и поучно:

„Вино пије српски цар Стефане
у Призрену, своје Цариграду,
а са сином својим цар Шћепаном.
Вино пише, славно говорише:
све о царству и њињу господству,
а како ће боље царевати.
Но што вели силни цар Стефане:
Оћу градит бела манастира,
темељ ћу ју од орме градити,
а диреке од бела карловца,
а покрити жеженијем златом,
да ју вишим да височе нема,
да ју шарам да ју лепше нема.
Но вели му сестрица Елена:
А мој брате, српски цар Стефане,
немој таквог манастира градит,
нел кажују књиге старостојне:
оте Турци преузети царство,
неће се ни одржати црква,
одржати у турскоме царству.
Оте турци развалити цркву,
покупити орму и позлату,
од орме те рахтове градити
те китити коње седланике,
а од злата булама цердане;
• но ми гради бела манастира,
темељ гради од студен камена,
а покриј ју тешкијем оловом,
за то Турци не гледати нете;
тако ће се одржати црква
одржати у турскоме царству,
и у њу ће певат литурђија
и купит се народ Србадија“

Као што видимо постоји изразито одређење од сујете овог света, што, ипак, није неко гностичко гнушање од ствари света, одвраћање од плоти, него напрегнута, скоро патничка, тежња ка преображају природног историјског бића у благодатно биће Цркве. — Иако је ова књижевност, у својим највишим философско-религиозним донетима,

веома спиритуална, није изванисторијска. Нема нихилизма ни манихејског акосмизма. Свет је творевина Божја и треба се борити за добро у њему. Нигде се не пренебрегава историјска стварност. Земаљске ствари баш у надземаљском аспекту имају и праву земаљску вредност. Вредно је оно што је вечно, тј. које има оне вечности у себи која важи за оба света. Што не може опстати са гледишта вечности, не треба да постоји ни са гледишта времена. Тиме је ова мисаоност сасвим активистичка. Гладна је и жељна практичне правде. Тежи ка бољем свету, који се, кроз кошмаре таме, пробија као јутарња звезда у ноћи.

3.

Косово, дакле, није само телесно, физичко, обиталиште Србије, него и њена духовна, метафизичка, творевина. Треба схватити да поред географско-историјског постојања народа, постоји и његова метафизичка надградња, која, у књижевној транскрипцији, представља дом духа, колевку вечности. Ова домовина је, значи, јако компликована. Не може се сместити у никакве плитко импровизирание социолошке шеме. Око Ситнице и Лаба не класају само жита, него и лирске песме; на Пољу Косову не цветају само божури, него и опредељења за врховне вредности; Метохијом не рађају само коломбоћи, него и сентенце о отпору живота под косом смрти. Домовину сачињава земља и небо. Ноумен духа у феномену простора и времена. То је највећи доказ да за припадност једноме тлу није пресудан само бројчани, масовни, састав становништва, него, можда и много више, он духовна творевина коју је саздао и у којој постоји. Идеогенеза је претежнија од етиогенезе. Српски народ је, пре свега, духовни стваралац на Косову. Ту, на томе тлу, духовно постојећи и афирмисани народ српски креира своје дело и тиме, фундаментално, насељава просторе. Не може се рећи, као што је често истицано од стране романтичара, да окосницу српског постојања у овоме пределу чини само историјска баштина оличена у тзв. споменицима културе као што су Дечани, Пећка Патријаршија, Грачаница и др., него је она, првенствено, егзистенцијалног, духовно-стваралачког карактера. Споменици јесу веома важни спомен историјског битисања и деловања. Градећи те споменике народ је у њима уграђивао себе самог: своје погледе и снове, веру и наду. Означен је ту извор живота, који се излио, али који се, због животности и дубине, још излива. Споменици су животни; дакле, не само „споменици“, но и дејства. У њима тамо стално гори кандило вере и зрачи сјај народног просветљења. Али духовни споменици, оличени у твору речи, како су се стаменили у овим књигама, још су трајнији и животијни. Спомен храма и знамен речи стоје у духовно-аксиолошкој повезаности. Храм је, у овом смислу, грађен не само каменом, него и речима, док су и речи изражаване у камену. Духовност једног и другог неуништиви су. Може се спалити видљива Пећка Светиња (случајно или из било којих разлога), али како би се могла спалити, низврћи у пепео, као њен духовни израз, невидљива светиња речи, метафора поуке и поруке, уметности и мудрости. Можда неко мисли да то може, али не може. По речи дубоке народне књижевности (поред и многог осталог) нико нигде није укоренији (а то значи присутнији, утврђенији) од Српског народа на Косову.

*Косово је најдомнији српски дом. Ту су се одиграле, али и још се одигравају, његове историјско-надисторијске драме. Не ради се, дакле, само о некадањем успостављању и рушењу царства — царство живота тамо непрестано кључа. Ако неко мрзи или воли то стање, оно, изван књига и у књигама, постоји. Нису ли и мржња и љубав знаци животности онога на кога се односе? То што тамо постоје и други народи, међу којима најбројнији Албански, не мења ствар. Срби су тамо непрестано живели и сада живе са другим народима. Српски народ, у креацији културе и домету речи, *никога не угрожава*, него, напротив, хуманошћу свога стваралаштва, свакоме помаже и свакога ојачава. Не осиромашава, а обогаћује; не поробљава, а ослобађа. Ова књижевност је, као што смо напоменули, универзално ослобађајућа. (Није слобода само оно што се може донети, и што је тамо било донесено, на врховима српских копаља, него, много важније, оно што доноси мелем српских речи).*

4.

Српски народ на Косову своје духовно благо не крије; износи га и испољава (сад у овим књигама) на блистави и лапидарни начин. Ако још неко тамо има таквога свога блага, радо ће се, сигурно, узимати у обзир. Свака права књижевност и јесте отворена. Однос култура треба да је узајаман, у сталном прожимању и међусобном богаћењу. Албанска нација, као и друге народности, свакако има и своје духовне вредности. На Косову не гуде само српске гусле, но се чују и други народни инструменти. Има и код других фолклора и епике. А нарочито, код свих, било је доста сиромаштва и тескобе, јада из чега су могле поницати сличне речи о правди и слободи. И други народи су тамо тајили и чували етичке норме о међуљудским односима (напр. позната „беса“ код Албанаца). У последње време, у оквиру нове Југославије, процветао је живи, нарочито албански, културно-образовни порив на Косову. Било би интересантно испитати колико је то друго самосвојно, а колико изведено и повезано са оним што је у српском кругу настало. Драгоцено је у оба случаја — било као веза, било као допринос и прилог. Тесне везе међу тамошњим народима сигурно постоје. Нису албанске војводе, чувари Пећке Патријаршије и Дечана, једини дирљиви симболи српско-албанског пријатељства, него, свакако, има и других, на чему се и овај, од давнина, заснива. Коментатори уз ово издање наговештавају нешто од тих заједничких веза и утицаја, али се могло очекивати да се у оваквом подухвату, и у ово време, томе посвети много више пажње. Заједничка предања су далека и дубока. Познато је да хришћанство међу албанским становништвом има веома дугу традицију; оно је ту пустило корене још у првом веку наше ере, на самом почетку свога продора у свет. Овде су проишчили зраци почетног апостолског хришћанског проповедања. Касније се то, у другим раздобљима различито, стално продубљивало и учевршћавало. Први писани документ на албанском језику јесте књига са сакралним хришћанским текстом (Енгелијева „Формула крштења“ из 1462. г.), а тај се заједнички утицај остваривао и на другим културним подручјима. Много тога није могла да потисне ни касније (нарочито од 17 и 18 века) интензивна исламизација. Испод свих тих каснијих наслага и таложења нала-

зио се, у разним модификацијама, тај заједнички духовни темељ. Пресуднија је за то заједништво сама дуговековна заједница живљења, која је остваривала и одржавала под тешким историјским условима. Заједно се подносила туга и радост. Било је доста заједничких борби против заједничких непријатеља све до најновијих времена. Историјска наука би могла о томе пружити драгоцене податке.

5.

Садашњи физички српски дом на Косову је доста узак. Српски живаљ постаје количински танак. Биолошка основа је ослабила. Расипа се исељавањем вековни темељ земаљског живовања и бивовања. Исељавања су непрестана. Као да их нико и ништа не може зауставити. Одлазило се са Косова и раније. Сеобе под Чарнојевићем и Шакабентом нису једине српске миграције и емиграције из ових крајева. Доста пута се бежало од агарјана. Али, тада, у тим сеобама, одлазило је махом елитнији слој народа, онај који се више експонирао у борби за слободу пред поробљивачем, са надом да ће се опет, кад дође час, вратити своме незаборавном косовском дому, што је лепс изразио песник:

„Богатство је наше неће друго
и чека нас кад се поврнемо,
мјесто твари носимо утвари,
што имамо то нам је за пута.
Оће ће се рађамо и мремо
ту смо само од данас до сјутра.
Ево пешес стотина година
вазда спремни да се поврнемо“

(М. Бећковић)

Црњански је у своме најбољем делу, „Сеобама“, овековечио носталгију за тим изгубљеним домом, који у психолошком (дакле, најреалнијем) смислу није могао бити никада напуштен. Могло се живети у Војводини, Славонији, Далмацији, Босни, Црној Гори или Шумадији, али је Косово, у срцу Срба, његова непрестана домовна чежња. Садашња бежања (исељавање је сувише блага реч за ту појаву) Срба са Косова су сасвим друкчија. Бесповратност и безнађност су ту очигледни. Исељавају се да се не врате. Неће остати развалине по којима се стеру бршљани и коприве и које би се некад, евентуално, могле обновити. Други, бројчано умноженији, попуњавају празне просторе. Зашто беже из дивних, својих, песмом опеваних и сузама и крвљу заливених, предела? Да се разабрати само туга због растанка од родне груде, која се може изразити савременим стиховима сазданих у духу косовских тужбалица и јадиковки:

„Забрађене жене бришу сузе с јагодица
немајући куд од студи.
Док ветар леди погледе, он очима према Истоку
лежи пред кућом својом. Птица злураница
на крову крила шири, циља у груди.“

Еј, Драгомире, пред кућом твојом земљаном
над оцаклијом напрелом, склопи руке сиве.
Можда ће једном вилењаци пролазећи туда у скоку
слећену сузу понети и спустивши је вољеном
момку у срце
врелим дахом да је оживе“

(С. Жикић)

Распламсало се злокобно негативно расположење. Зар је могуће да се и сама српска реч тамо потискује? Сигурно је по среди обмана духовне, на први поглед невидљиве, врсте. Ко може ову реч на Косову истиснути? Ево, говори народ (његов геније) кроз речито књижевном делу. Није га могуће ућукати. У овим књигама се један народ супституисао у реч, у суверени говорни израз, и казује племените мисли и жеље. Та реч је, без обзира на число оних који је тамо изговарају, светла купола духа над тамним хаосом збивања.

6.

Но неће се Српски народ (као, уосталом, и сваки) искоренити због спољашњих тешкоћа и притисака, али би могао (као, уосталом, и сваки) пропасти због унутрашњег расула у њему (у духу и свести). Највеће је непријатељство оно које разара народну душу. Писци забележака о овим књигама често, својим карактеролошко-етнолошким речником, истичу да је „патријархална“ (тј. хришћанска) српска култура на Косову при крају и да њу нови дух материјализма стално нагриза и растаче. Вероватно да тога има. Можда је, збиља, тенденција иссељавања, поред љутог протеста на спољашње притиске, рђав знак таквог, супстанцијалнијег, збивања? Да се није десило раскид са духовним домом надградње какав је сконцентрисан у овом зборнику народних умотворина као сведочанством и путоказом за поколења? Када не би било нечега од тога у унутарњој сфери збивања, не би било много чега и од онога у спољашњој сфери збивања. Да нема малодушности? Српском народу (као и сваком) прети опасност да се одроди и духовно искорени, да се откине од свога лика (пралика) и укине у безобличну дисперзију. Да живот идеала замени животом за данас и за чанак сочива. Да се исцрпи у стандардоманији. Не треба се заваравати: може постојати човек без душе и без идентитета. Духовно искорењени народ лако је и физички искоренити. Кад унутарње ослаби, лако постаје плен „јачих“ (физички или духовно јачих, без обзира каква је та физика и та духовност; главно је да је бројнија, масовнија). Зар је, иначе, неко толико мизеран да га неко гони (усуди се гонити га); зар је, иначе, неко толико силан да некога гони (усуди се гонити га)? Нема у овој ствари на Косову ни мизерије ни силе. Јак је онај ко се је определио за добро; слаб је онај ко се је определио за зло. Спољашњи исход није увек (мада, по правилу, у крајњој линији, јесте на крају) резултат те унутрашње опредељености. Срби су се на Косову у Светом Кнезу Лазару определили за добро и, премда тренутно поражени, на крају, за време и вечност, добили су Бој. Та опредељеност је сад, под притиском злих струја времена, вероватно ослабила, али

се сигурно није сасвим изгубила. То је дубоки слој у народном бићу који се не може лако избрисати наслагом неких тањих политура. Садашња духовна криза, вероватно, није коначна и безизлазна, како тврде белешкари о овим књигама. Њихова карактерологија (и антропологија) је сувише, мислим, проста и упрошћена, неспособна да обухвати и одгонетне тајну народне српске духовности. Плитки су њихови оквири за чудодејство духа. Не ради се овде о патријархалности, која би могла бити историјски и економски условљена, пластична и варијабилна, и тиме могла бити превазиђена, него о живој истини вечно живог Бога, која се дубоко, премда ипак не једном за свагда, ваплотила у народно биће. Косово је, по тој инкарнацији, вечно Косово, како каже песник:

„Што Косово по жртвена порта
ће је сваки од нас погинуо
давно прије но што се родио“

(М. Бећковић)

Ситуација постојања и опстојања не стоји, по хришћанском учењу ове књижевности, само на иманенцији човека, но и на трансценденцији Бога повезаног са човеком. То није илузија, него синергија, узајамност деловања, коју живописно и упечатљиво прокламују, у љутом искуству верификоване, косовске народне уметности. Бог је ставио своју руку на остваритеља и носиоца добра и довешће га своме циљу, што је, лепо и сликовито, уз помоћ и митских представа, изражено у косовској песми „Свети Ђорђе спасава девојку од але“:

„Осили се бане Лутеране,
колико се бане осилио
не моли се Богу јединоме,
већ се моли Богу сребрном.
Ал да видиш чуда великога.
Кад Бог створи воду у језеро,
у језеро усели се ала,
ала тражи од бана дарове,
оваког дана по једну девојку,
на ред дође најлепша девојка,
по имену Рукалија млада.
Кад је јутром данак освануо,
опреми се Рукалија млада,
и отиде води на језеро.
Њу је мајка световала младу:
„Чу ли мене, кћери Рукалија,
када будеш води на језеру,
не моли се богу бабовоме,
већ се моли Богу истинома!“
Кад је млада на језеру стигла,
на планину подиже се магла,
низ планину силазио момак,
он девојци Бога називао,

и жалосну братски упитао:
 „Ој, Бога ти, лијепа девојко,
 која ти је голема невоља,
 те ти седиш води крај језера?“
 Истину му она казиваше.
 „Ој, Бога ти, лијепа девојко,
 седи мало на зелену траву,
 и погледај у воду студену.
 Кад изиђе мутна и крвава,
 ти ме онда заспала пробуди!“
 Није дуго потрајало време,
 кад девојка погледала воду,
 вода беше мутна и крвава,
 није могла пробудит јунака,
 већ јој сузе лијаху низ лице.
 Сузе њене учинише чудо:
 пробуди се светитељу Ђорђе.
 Кад угледа чудо у језеру,
 он појаха свога силног коња,
 па узима копље у рукама,
 па удара алу у вилице,
 и девојци тихо проговара:
 „Хајде разви свилене конице,
 да вежемо алу за вилице,
 да водимо до Галича прада,
 да крстимо бана Лутерана!“

То је, дакле, то: пластично изражена животворна мисао о победи добра над злом. Главно је питање за народ — уз кога (или уза шта) стоји: уз добро (истинитог Бога како овде стоји) (или уза зло (лажнога бога, како овде стоји идола). Ако уз добро, онда ће нарасти снага да га, уз помоћ Божију, реализује на плану живота свог. Није узалуд лик Св. Ђорђа са копљем у рукама којим пробада аждају, био насликан на старим српским ослободилачким заставама. Одавна се таква икона не ставља више на заставама, али се њена идеја, свакако, подразумева у свакој народној борби добра са злом.

7.

Да би поруке ове књижевности биле јасне свима дужна је да се, својим утицајним средствима и на свој начин, стара и Црква. Однос цркве према Књижевности није сопственички ни патронажни, већ служећи, дијаконички саужећи народу на читавом путу ка Ц. Божјем, црква му служи и у овој Духовној важној ствари. Нико нема права да Цркву онемогућава или, блаже речено, ослобађа од овога старања. Кад је могла да ову књижевност инспирише-ствара, онда може, и мора, да се и стара о њој. Црква, у чијем је кругу и атмосфери по преимућству саздана српска народна књижевност, има задатак да стално бдије над овом, сад и овде догођеном, њеном актуализацијом узвишавања добра над злом у народу. Црква је њен најбољи тумач. Она је тумач метафизичке народне домовности. Метафизичност је у највишем смислу црквеност у правцу егзистенци-

јалне припадности дому (кући, грађевини, здању) Божјем, тј. Цркви по речи Св. ап. Петра: „А ви као живо камење зидајте се у кућу духовну и свештенство свето... , јер ви сте избрани род, царско духовништво, свети народ, народ добитка, да објавите добродетељи онога који вас дозва из таме к чудноме виделу своме. Који некад не бесте народ, а сад сте народ Божји“ (I Петр. 2, 5, 9). Ова припадност црквеном народу не сме бити статична, него динамична, не сме бити формална, већ садржајна: „Да се чувате од телесних жеља (сваке себичности), које војују на душу. А владајте се добро међу незнабошцима, да би за оно за што вас опадају, видевши ваша добра дела, хвалили Бога у дан похођења“ (I Петр. 2, 11—12). Књижевност је за Цркву медиј којим се може лакше извршавати евангелизација једнога, у традицији и књижевности, већ евангелизиранога народа. Јер та евангелизација, иако догођена у историји, није се збила заувек, већ се мора, сваки пут изнова, непрестано догађати. Књижевност је само погодна подлога за црквена оживотворавајућа дејства. Народни живот, иако конституисан као духовна црквена творевина, у сталном је духовно-етичком падању и подизању. Народ, као што смо рекли, може да изневери себе самог, тј. изгуби свој, у традиционалној књижевности јако изражени, идентитет, због чега се мора из божанске сфере духа (тј. Св. Духа) поново успостављати. Народна књижевна благо без овога оживљавања могло би бити остављено у трезору заборава, постати мртвим словом на хартији. Могло би, дакле, заиста бити патријархализовано и конзервирано (као што се то приређивачима овога зборника чини да већ у многоме јесте). Тада би то били мртви капитали.

Црквени утицај овде је много више од потсећања на оно што је некад било, на неку стару славу (од које се, као што знамо, не може вечно живети) и на височајшу оријентацију (којој би се могли, евентуално, и сада дивити), није чак ни само преносење жара прошлости у динамику савремености (што, наравно, није мала ствар); тај утицај је, првенствено, у настојању да се народ, који се је некада приволевао Царству небеском, поново, у постојећој ситуацији, сада и овде, приволи томе Царству. Видовдан је, у смислу приволевања, сваки дан. Да народ постане оно што је, у узвишеним историјским моментима био, и што, у постојећој свакодневици, треба понова да буде. Да буде што је био, али и више од тога: да буде што сад, на савременом нивоу постојања, треба да буде. Приволевање Царству небеском је свакодневна динамика есхатолошко-етичке стварности: „Ни неправедници, ни нечисти, ни идолопоклоници, ни прељубници, ни адувани, ни мужеложници, ни хајдуци, ни лупежи, ни лакомци, ни пијанице, ни кавгаџије Царства Божијег неће наследити“ (I Кор. 6, 9—19). Ради се о преображају људског бића; то је свет очишћен од зла и испуњен Божјом светомшћу. Царство Божје се остварује непрекидним личним обраћењем повезаним са социјалном праксом, која остварује братство међу људима. Царство је преображење овога света. Треба, значи, ојачати онај дух и пробудити ону веру у народу, којима је прожета његова књижевност као облик високе и обликоване самосвести, али не да би се тиме могао одупрети некоме другоме народу на шовинистичкој основи, него да би, својим

примером, помогао свакоме народу, у даном случају ономе са којим је историјским удесом најтешње повезан, да се одупре, најпре, злу у себи самом. Треба активирати љубав према Богу и ближњима, како ради себе тако и ради оних који га мрзе (јер црв мржње разједа најпре онога који га негује). Мрзитељ хотећи да разори другога, разара и себе самог. Овај оживљавајући задатак Црква не испуњава самом књижевношћу (препричавањем, цитирањем, неговањем), него собом самом: еванђелском службом у народу. Црква овде није у служби фолклора, већ Еванђеља. Књижевност није извор етичке оријентације поред оне еванђелске, него је и она, у доста великој мери, еванђелска, односно, као што смо видели, евангелизована. За оживљавање етичких постулата из књижевности потребна је жива Црква у народу. Црква обнавља морал и тиме оживотворава књижевност.

8.

Не може се, значи, српски народ на Косову одржати за себе, а у назначеном смислу и за друге, само чувањем „историјских споменика“. Ти споменици сами по себи, без еванђелске мисије која би из њих зрачила, могли би бити мртви. Тамо би се, у том случају, с правом могли устројавати музеји и постављати кустоси. И књиге би могле постати мртве, нека фолклорна класика. Шта вреди, рецимо прекоривати и рестаурирати сакралне грађевине на Косову ако се не обнови тамо жива Црква Божја? Треба пре свега обновити религиозно-социјални морал, начин конкретног понашања. Шта је Аја Софија у Цариграду данас до један тужан споменик? За плирому (пуноту Цркве, за народ) то је само опомена за духовну обнову Јерлињства; средиште тамошње Цркве је сада у једном споредном сокаку Цариграда, где се шћућурио трон Васељенског патријарха, тамо где, без обзира на спољашњу убогост, пулсира духовни живот народа и одакле зраче истине Еванђеља у свет. Ништа црквено није музејско (не би смело бити, а, нажалост, може да буде). Црква је самим својим бићем антимузејска. Музејност је злоупотреба Цркве у нецрквене сврхе. Лако је, релативно, поправити и обновити спаљене конаке Пећке Патријаршије, премда ни то није сасвим лако, али је лакше, (за то су заинтересоване и нецрквене институције), али ко ће у тој Патријаршији поправити и обновити хришћанску православну свест народу? Ко ће пробудити заспалу (утихлу, посусталу, запарложену, упрожену) веру у Бога (у широком аксиолошком обиму) као извора добра, правде, истине, љубави, слободе? Материјална обнова би требало бити израз духовне обнове. Подигнути коначи би могли бити понова паљени и рушени (као и толико пута и друге свете грађевине у историји), док је пали, клонули, малаксали дух много теже подићи. Акција Цркве на Косову (као и свупде) мора да буде (у неком степену увек и јесте) духовне природе, мисионарске, а само поред тога, и можда уз то, евентуално, скупљачко-материјалне (сваку рушевину треба подићи; ако се стално руше, треба их стално и подизати). Али пре свега и више од свега треба ојачати веру у народу, пробудити дух у њему. Томе су искључиво и намењене сакралне грађевине не само по црквеном, догматском, схватању, но и по дубокој, од стране Цркве инспирираној, косовској народној еклезиологији: (науци о цркви):

„Саздаде се бела црква,
ни на небо, ни на земљу,
на сред небо под небеса...
У њој поју три анђела,
они поју рајску песму.
Отуд иде Божја Мајка:
Стан' те, људи, стан' те децо,
стани поро, стани водо,
да слушамо рајску песму,
де гу поју три анђела!“
Сташе људи, сташе деца,
те слушају рајску песму;
трепетљика не слушала.
Благослови Божја Мајка:
Што слушало, род родило!
Трепетљика не родила!
Узаман ми трепетала,
од данаске па до века!“

Храм је, по овоме и црквено сасвим исправном народном схватању, флуид, неухватив, мистериозан. Више је функција него супстанција. Сведен је сав на садржај: слушање речи Божје као певање на литургији, од чега зависи „плодност“ (смисаоност) или „неплодност“ (беомисао) људског постојања. Није важна величина и раскош храма, него, пре свега, његова функционалност. У овом смислу мала, до пола у земљу укопана, црквица у Таковици није ништа мање значајна него, рецимо, Високи Дечани. *Треба се ослободити блеска саме архитектуре и осазнати унутарњи сјај мисије.* Монументалност има значаја као знак духовне монументалности, коју означава, без које би могла бити излишна. „Храм је пут у вис. Тако — у времену: богослужење, то унутарње кретање, унутрашње рашчлањавање храма, води по четвртој координанти — у вис... Храм је лествица Јаковлева, која од видљивог узводи ка невидљивом; али сав олтар, у целини, већ је место невидљивог, област одвојена од света, простор који није од овога света. Сав олтар је небо: умно (само вишим умом докучиво место, τόπος ποेतος, наднебесни мислени жртвеник“ (П. Флоренски). По овој концепцији, која је дошла до израза у косовској народној књижевности као и у свести народа, не прижељкује се, да звона са Пећке Патријаршије, Дечана и Грачанице, и других храмова, напр., у часу одбранбене агоније и борбе за опстанак, а не идеал — „груну“ као позив за устанак, као убојни поклич, *него да брује као позив на литургијска окупљања* („да с у њима поје литургија, овог света као и онога“), где се, у ствари, води највиша, есхатолошка, борба за Царство Божје... (сл. 6).

9.

Ова књижевност је, као што смо видели, изразито ослободитељска, али није конкретно политичка. Не поистовећује се домовина са државом. Стално се тражи обнова, али се ни иде за директним рушењем прошле институционалне Државне зпrade између осталог и ради тога да се не би, у условима робовања и непријатељског окру-

жења, народу срушила на главу. Нови друштвени облик је потенцијалан, могућ, али није актуалан, остварен. Књижевност не руши старе форме, али изпраћује нови садржај. Од унутарњег преображаја личности очекује се и преображај друштва. Зато није идеал ни васпо­стављање Душановог царства (нити ма којег земаљског царства), као што то јесте случај у неким другим варијантама српске народне књи­жевности, јер је и оно, по овом народнокњижевном увиђању, пропало због греховности у себи, тј. због недостатка Царства Божјег у њему:

„Зе си много учинија преа!
Оћев Турци брго царовати,
и Турци ће царство преузети“.

Косовска нар. књижевност, можда једино она описује цара Душана као грешника, при чему је његов лик, у том погледу, прототип греха уопште који је захватио више кругове тадашњег, феудалног, дру­штва, оно над чим и, у овом случају незаобилазни, Његош јадикује:

„Бог се драги на Србе разљути
за њихова смртна сагрешења!
Наши цари закон погазише,
почеше се крвнички гонити,
један другом вадит очи живе;
забацише владу и државу,
за правило лудост изабраше.
Невјерне им слуге постадоше,
и царском се крвљу окупаше...
Распре сјеме посијаше трко,
те с њим племе српско отроваше“.

„Лик Душанов је, каже коментатор, најверније сликан у народним песмама баш са овог подручја: као силник, моћан владар и грешник“ (В. Бован). Књижевност не чезне за неким, било којим, испољашњим поретком, који би, милом или силом, био упраћен у народно стање, но стреми, као што смо истакли, за духовно-етичком обновом, која Би добро дошла сваком поретку. То никако не значи да је сваки поредак исти и однос према њему неутралан: бољи је онај који је ближи идеалу. Без духовно-обновитељске акције ниједно друштво не може дуго опстати. Свет се, у крајњој линији, одржава Божјом интервенцијом, без које би се, сам по себи, по својим сопственим силама, у прах претворио.

10.

Народно књижевно дело, које се садржи у овим књигама, веома је сложено и синтетичко, огромно. Чудесни програм за многа време­на, можда, по својим основним концепцијама, за сва времена. Са­држи идеале који су и сад јако актуелни. Учи о Богу и човеку. Ок­вир интересовања је широк: од дубокитх медитација до практичних упустава. Народ је докучио вечне истине и идеале. Он у своме књи­жевном стваралаштву пева и умује, приповеда и проповеда, агитра и пропагира — етичке и метаетичке ставове хришћанске како их је

сам доживео и сазнао, проверио у своме сложеном искуству и тако, пропаћене и изборене, истискује на тмурни видик света. Нема ту импровизација, сумњивих пројеката, релативних концепција; све је сасвим апсолутно, поуздано и темељно. Зато нема места плашњи од његове, евентуалне, превазиђености, назадности и застарелости. Рекли смо да је то, у основи, репродукција вечне речи вечнога Бога, како ју је народ, у епохама највише муке и највишег узлета, могао примити и, потом, другима посредовати. Косовско чудо Видовдана, на разне начине и саобразно разним ситуацијама, разносе епски десетерци и лирске песме, приповедна казивања и пословичке рапсодије. Све је у овој књижевности стављено у служби остварења Царства Божјег: и фантастика и мистика, и антелологија и демонологија, и скаска и бајка, и емпирија и надемпирија. Нема право у овој ствари доста приземни, тумач кад каже: „Сујеверје се нашло у сукобу с материјалистичким погледом на свет као основном нове идеологије социјалистичког друштва и морало је да буде потиснуто и искорењено у свим срединама из свести старијих генерација“ (В. Бован) Он ту греши. Нема сујеверја, него вера (можда) прерушена у сујеверје. Тумач не разликује веру од сујеверја; за њега је и вера сујеверје. То треба разликовати. Треба разликовати језгро од љуске; љуска је релативна, језгро апсолутно. Чак и материјалистичка филозофија (наслоњена на Хегелову логику) зна за однос есенције (суштине) према акциденту (форми, појави). *Са материјалистичким погледом на свет не стоји овде у сукобу сујеверје, него, баш, вера; али се она не мора сукобљавати са самим, правилно схваћеним, социјалистичким друштвом, које је сад (а сигурно ће такво бити и увек) идеолошки плуралистичко. Тај однос између главног и споредног може се добро видети на овом примеру:*

„Коло води Јелена девојка,
 коло води, невесело оди,
 песму поје, срцем уздисује.
 Запита је њена другарица:
 „Шта је теби од Бога невоља?“
 „Другарице, право ћу ти казат:
 Синоћ ми је ситна књига дошла
 да ја дворим свекру и свекрви,
 да ја дворим девет деверима,
 да ја дворим девет јетрвама,
 да ја нишам девет колевака,
 да ја појим девет врана коња,
 да ја чувам зелену ливаду,
 у ливади зелена кладенца.
 Ја ћу дворит свекру и свекрви,
 ја ћу дворит девет деверима,
 ја ћу дворит девет јетрвама,
 ја ћу нишат девет колевака,
 напојит ћу девет врана коња
 и чуваћу зелену ливаду,
 ал не могу студена кладенца,

ту долази свакојаке вере,
оће мени неприлику рећи,
ја сам, јадна, рода господскога“.

Тај ропски, обичајни, рад младе невесте у патријархалној средини може бити анахронизам за један виши и праведнији ред друштвених односа, али она чврстина пред јуришем лажних учења, „свакојаке вере“, остаје као пропрес: треба се одупрети заблудама и тиме, у крајњој инстанци, определити за Царство Божје. Живот се тка у непрестаним одлукама за истину или лаж, добро или зло. Нема, дакле, превазиђености у основним интенцијама ових порука; оне су увек савремене модерне. Као илустрација ове тезе могла би се навести скорашња филмска обрада народне песме „Бановић Страхиница“, у коме се инаугурише један стари, а уствари нови и једино постојећи, морал, онај једини који човека разликује од других живих бића. Нова филмска прича на основу старе епске песме није само драматично ослобођење емоција или романтични нимбус етичности, него попреште вечних људских проба и широког историјско-социјалног спектра. — Без обзира на све тенденције, промашаје у изношењу неких ликова и факата.

11.

То је, у основи, непревазиђена, увек важећа и нова, светлост српске народне књижевности на Косову (односно: са Косова; јер она може да из тог центра осветли и многе периферне таме). Светлост, просветлење. Луча запаљена за векове. Она је вековечно присутна у народној свести, али је сад, сконцентрисана у овим књигама, приступачна свакоме. Један мањи, често културно пренебрегавани, огранак српског народног стабла, као из тамног вилајета, пролистао је раскошним млазом светлости. Јарко сунце је прануло на замагљеном косовском зенигу. Ова речитост показала се тајанственом: на изглед изгубљеном, закривеном, па, онда, изненада, нађеном, распламсаном. Она је, као и њен носилац и творец (народ), поробљена у многовековном заточеништву, изгледала (могла са стране изгледати) сатрвеном, али се, ево, нашао у блеску светлости, слично, вековно чараном и дочараном, Нејаком Ненаду, који, са царским претензијама гајеним у невидбогу, допада тамнице, али се, после дугогодишњег тамновања, открива на престолу и у светлости славе (свечарства):

„Седи Јана између планина
те колеба лудога Дејана:
„Нина, нина, мој луди Дејане,
да би мајке голем порастао,
да би цару царство предузео,
да би цару на столу седео“.
Реч од речи до цара се чуло;
цар ми прати т'мне капиције:
„Идите међу високе планине,
ухватите лудога Дејана,
ни га бите, ни га па мучите,
вежите му руке наопако,
довод' те га мени на дивану“.

Отидоше т'мне капиције,
 отидоше помеђу планине,
 ухватише лудога Дејана,
 ни га бише, нити га мучише,
 везаше му руке наопако,
 доведоше цару на дивану,
 турише га у т'мну тамницу,
 т'мновао девет годин дана.
 Кад наступи лето од десете,
 ал' говоре т'мне капиције:
 „Чујеш ли не, царе господаре!
 Ето има девет годин' дана
 како лежи Дејан у т'мници,
 да отворим т'мну т'мницу,
 да пометем Дејанове кости“.
 Па ми узе метлу и лопату,
 к'д отвори ту т'мну тамницу,
 т'мница ми од сунца засија,
 сам Дејан ми у столове седи,
 пред њиме је софра позлаћена,
 и на с'вру пребела погача,
 на погачи пребела ченица,
 на ченици свећа упаљена,
 и на с'вру чаша рујна вина,
 на рамена два бела голуба“.

Овакво осећање и (вредносно) сазнање није могуће истиснути, поробити и уништити; оно, увек изнова, васкрсава као феникс из пепела. Велико је (и вредносно), за ова народна срицања и казивања, оно што је светло, па макар колико изгледало скромно; мало је (и ништавно) оно што је тамно, па макар колико изгледало раскошно. Ова светлост сија у тами и, попут оне еванђелске, тама је неће обузети. Ова светлост наравно, није само боја, нешто формално, него живот, нешто садржајно. Боја је симбол живота. То је, у ствари, један виши живот, биће, насупрот смрти, небићу; у смислу речи св. Апостола: „Јер све што је објављено, светлост је“ (Еф. 5, 13). Плодност врлине насупрот неплодности преха. „Јер бесте негда тама, а сад сте светлост у Господу: као деца светлости живите“ (Еф. 5, 8). Светлост као таква тиња, може да тиња, кроз многовековну традицију као запретана валтра у душама и срцима народа и може (као толико пута у историји од Његоша до Бећковића) и код савременика, чак и најмлађег поколења, да просија лучом лепоте и доброте; као што се то лепо види у стиховима једне (једне између многих других), случајно набасане, ученичке песме:

„Нек стално свићу зоре
 од Сунца исплетене
 и нек сва мора саткају песме у вале разливене.

Стасала младост на длановима
 слободу чува,

у срцу њену клицу свија,
ко кап јутарње росе што сија,
од живота дража од сунца сјајнија.

Нек њиве миришу и шуме дуге
косе расплету,
заувек барута нек ишчезне дим.

Нек сунце слободе посеје зраке,
на поља, птице и реке,
на ране незарасле и руке недорасле,
на жеље несагорене,
на снове, да мир влада
међу људима свим“

(Светлана Николић)

Све, дакле, светлосно и антитамно, српско-косовско у аутентичном смислу и смеру. Из песниковог срца избила је песма као сунчани зрак. Песник Светлана је у овим стиховима сасвим светла. Светлост је народни симбол за означавање добра као принципа живота, живљења. Као таква она се, чак, не мора увек ни тражити, него се бива, често, од ње саме пронађен. Светлосни и светлоносни курс стваралаштва није нешто ново, но нешто што је у роду одувек постојало; треба се само правилно поставити према светлом извору живота, па ће он, сам собом, у преносиоцу доћи до израза, као што је то случај у читавој, правој, српској књижевности и уметности. Све што израста из корена светости доноси, у овом смислу, плодове светлости; све остало је сумњиви не-вид и тама.

12.

Ова светлост је, наравно, просвећујућа, просветољубива. Зато се може рећи да је издање зборника српске косовске народне књижевности један од највећих културно-просветних догађаја у томе региону; не мањи, у чисто васпитном смислу, од отварања универзитета и академије, школа и библиотека. Народна књижевност је велика школа врлине, која школује за племенито и узвишено, а потискује предиспозицију за мржње и попроме, зверске пориве и ниске страсти. Други просветно-васпитни фактори могу и да подбаце или буду злоупотребљени, овај је увек успешан. „Политика“ је, ту скоро, донела запис са Косова, у коме се говори о пријатељству Рада Вуковића и Хасана Ајдинија, који су комшије у селу Баловацу код Подужева; али Раде, због зулума који му се чини, хоће да напусти родни дом, док га Хасан одвраћа и, поред осталог, каже: „Видиш и сам да ова младеж више ни у кући неће да слуша, а камоли на послу и у школи, помамили су се“, што дописник завршава закључком: „Верује Раде у тврду Хасанову реч (да ће га бранити од насилника) али ни Хасан није свемоћан. Ко ће, ако се млади помаме, Хасана да брани? И зар је у овој земљи потребно да свако има свога Хасана, или закон треба да буде једнака заштита свима?“. „Помама“ је овде резултат погрешног васпитања и просвећивања. Закон споља пара-

графски треба свакога да штити од безакоња, али је много важнији и ефикаснији закон духовни који је унутарњи пресудитељ за међуљудска понашања. Чак и социјална средства, која у овој области много значе, ако не би била појачана етичким ангажовањем, не би могла дати пожељне резултате. Много је важнија врлина као подвиг усавршавања. Зато у читанке и хрестоматије треба уводити и штива из ове народне књижевности, као што прижељкује отац-песник за сина-ученика:

„Народна песма преношена
са колена на колена је
његово детињство.
Он мора да зна
зашто је цвет,
јер да није
на Косову божура,
не би било њега,
нит би се ова земља
звала Србија“

(С. Дамњановић)

*
* *

Не треба, значи, копати по историјским архивима и рушевинама да би се утврдила етногенеза (порекло и постанак) Срба на Косову — треба, пре свега, упознати њихову духовну генезу, ово тле раскошног духовног стваралаштва. Јер није важно само то да је „јечам жела косовка девојка“ по Косову, него је још важније то да је и лепо „јечму говорила“ на Косову. Косово није само српска прошлост, где су се одиграли славни и бурни догађаји историје, но и садашњост, где се одигравају не мање славни догађаји и збивања, који су основ и за будућност. Народ оре и сеје, жање и гради, али и говори о лепоти и истини, слободи и љубави. Остварује себе у речи поуке и упреда сунчане нити живота у бурно ткиво историје. Ствара духовну домвину над оном материјалном. Сада се та генеза, ево, обелодањује и на неизбрисив књижевни начин (у чему прегаоци око овог издања имају великих заслуга). Иако гусле и народна (усмена) казивања, вероватно, нису престала, нити ће, вероватно, још задуго престати (јер добијају све нове разлоге за своје трајање), сада ће се то моћи проносити и преносити и путем штампаних књига, медијем модерне утицајности. Ако у неком дому више не постоје гусле и не чују се исконске поеме и рапсодије, нека ту улогу преузму књиге као посреднице дубоке народне мудрости и ефикасног народног самоваспитања. Треба их држати не само у библиотекама, него и поред иконе и кандила као светињу. Поред других знања и умећа нека се стичу и ова темељита сазнања; и то она, свакако, пре свега — да буду егзистенцијални потстицаји за највиша одредења, за етичке и подвигничке циљеве живовања. Трансцендентни смисао и историјска тајна Србије зрачи лепотом из ове дивне и узвишене Косовске књижевности.

